

Feedback vijfde tussenproduct Curriculum.nu

Leergebieden:

Mens en Natuur

Mens en Maatschappij

Burgerschap

Datum feedbacksessie:

27 mei 2019

Aanwezigen

Chris Maas Geesteranus	- VVM sectie NME
Mark Boode	- Teachers for Climate
Ellen Leussink	- RVO
Guido Bastiaans	- O3
Edith Diepeveen	- AOC Raad
Jamila de Jong	- VO+HO netwerk voodvalley
Marijtje Mulder	- Veldkers
Henk Petter	- Gaia Nederland
Monica Petter	- Gaia Nederland
Andre de Hamer	- Duurzame PABO
Lida Klaver	- Saxion / Tech Your Future
Ida van Praag	- NMCX, Centrum voor Duurzaamheid
Bram Wondergem	- Cecado / Hogeschool Rotterdam
Elwin Savelsbergh	- Hogeschool Utrecht
Geo Burghgraaf	- SME
Laurien van der Vaart	- VVM sectie NME
Patricia Rijken	- SME
Michiel van Liere	- TINF kerngroep
Marte Visser	- Time is Now Foundation
Yanna Hoek	- Time is Now Foundation
Giuseppe van der Helm	- Leren voor Morgen
Linde Berg	- Leren voor Morgen

Vertegenwoordigers curriculum.nu:

Marc Mantz	- Lid ontwikkelteam Mens & Natuur
Marleen de Goeij	- Lid ontwikkelteam Mens & Natuur
Jeroen Sijbers	- Inhoudelijk begeleider Mens & Natuur
Fleur Renirie	- Accounthouder Mens & Natuur

Inhoudsopgave

Aanwezigen	1
Algemene Feedback	3
Feedback per leergebied	8
Mens en Natuur	8
Mens en Maatschappij	10
Burgerschap	14
Conclusie en algemeen advies	17

Algemene Feedback

Implementatie

Goede kennisoverdracht:

- Welke kennis is nodig is voor duurzame ontwikkeling/duurzame keuzes?
De ontwikkeling van kennis en houding moeten daarbij aan elkaar verbonden worden: meer kennis leidt niet automatisch tot een duurzame houding, maar vanuit een duurzame houding ontstaat wel een nieuwe kennisbehoefte. Een eventuele adaptatie van een interne houding zal volgen op kennis en ontwikkeling.
- **Er ontbreekt nog een goede samenhang tussen de leergebieden:**
Als je over een overstijgend onderwerp praat zoals duurzaamheid is het essentieel dat je meerdere leergebieden gelijk mee kunt nemen. Er mist nu nog een goede verbinding c.q. samenhang tussen de thema's technologie, globalisering, duurzaamheid en gezondheid bijvoorbeeld. Ecologische ontwikkeling is bijvoorbeeld een grote drijfveer voor economische ontwikkeling.
- **De docent heeft behoefte aan 'een kapstok':**
We leven in een gespannen maatschappij waarin wetenschappelijke informatie vaak nog ter discussie wordt gesteld, mede dankzij het fenomeen 'fake news'. Er is behoefte aan een zogenaamde 'gouden standaard' of 'kapstok', zodat de wetenschappelijke waarheid in de klas niet ter discussie wordt gesteld. De uitvoering van het curriculum is het domein van de docent maar je moet het startpunt wél vastleggen.
- **Probeer een te voorzichtige benadering van duurzaamheid te vermijden:**
Hoe verwerken we de snelheid waarmee de huidige samenleving verandert in een onderwijssysteem dat toch vrij klinisch te werk gaat?

Toekomstgerichte handelingsperspectieven

- **Ervaringsgericht onderwijs verwerken in het curriculum:**
Op deze manier kunnen de leerlingen eenvoudiger gaan zien wat ze aan de lesstof hebben en hoe het kan worden toegepast.
- **Optimisme verkiezen boven pessimisme:**
Het is wenselijk dat de leerlingen leren hoe ze positief kunnen handelen, niet hoe ze leren denken vanuit angst. Vanzelfsprekend is wel belangrijk dat ze daarbij een realistisch begrip hebben van de toestand waarin we leven.
- **Vaardigheden en motivatie gaan hand in hand:**
Noodzakelijk om een handelingsperspectief aan te bieden in relatie tot de grote veranderingen op onze aarde en in de maatschappij. Leg bij vaardigheden bijvoorbeeld wat meer nadruk op hoe je gemotiveerd wordt;

1. Weten
2. Kunnen
3. Willen

- **'Verhouden tot' is van belang:**

Wenselijk om het 'verhouden tot' in stand te houden, omdat je dan meer ruimte geeft aan de scholen om zich per situatie en omgeving aan te kunnen passen. Deze speelruimte benoemen is heel prettig, want kennisoverdracht op een school in de Haagse Schilderswijk gaat anders dan op bijvoorbeeld een school in Amsterdam-Zuid. Tegelijkertijd is het belangrijk om leerdoelen specifiek aan te geven middels woorden als 'leren over', 'beseffen dat', etc.

Betrokkenheid leerling

- **De waarde van communicatie vastleggen:**

In de lesmethode engagerend en verbindend te werk gaan zodat dat leerling ook echt wat met het onderwerp heeft of wil doen. Als je didactisch motiverend omgaat met een onderwerp, krijg je meer betrokkenheid vanuit de leerlingen.

Bijv.: Als er Mens & Maatschappij kennis en vaardigheden worden genoemd, mist er hoe je die koppeling maakt en hoe je mensen intrinsiek hierin in motiveert.

Representatie duurzaamheid

- **Positieve feedback leerdoelen en einddoelen:**

De leerdoelen en einddoelen zitten in bepaalde educatieve programma's en het is belangrijk dat een leraar deze vervolgens kan koppelen aan een bepaald leergebied. Ze kunnen op deze manier toch aandacht geven aan duurzaamheid op hun eigen manier.

- **Suggestie oorzaak/gevolg:**

De uitdaging bij het inbrengen van duurzaamheid in de lesstof is niet alleen het zoeken naar oplossingen maar ook het aanpakken van de achterliggende oorzaak.

- **Suggestie thema klimaatverandering:**

Het thema klimaatverandering kan meer terugkomen in de leergebieden.

Mens en natuur perspectieven

- **Gevoel van urgentie:**

Er mag wel wat meer urgentie m.b.t. ons klimaat en natuurbehoud terugkomen in de leergebieden. Hierbij dan wel de fragiele balans in de gaten houden dat het aanjagen van een gevoel van urgentie niet verlamrend werkt maar juist motiverend.

- **Biocentrisch denken wenselijk:**
Bij alle leergebieden gaat men vooralsnog vooral uit van de mens. De behoeften van de mens, het gevaar dat de mens loopt als de natuurlijke bronnen uitgeput raken, de rechten van de mens. Om een paradigmaverschuiving teweeg te brengen is nu juist een biocentrische houding noodzakelijk. Van wie is onze planeet eigenlijk? Wat zijn de rechten van de natuur? Leerlingen dienen zich bewust te worden van de vigerende antropocentrische visie en de gevolgen daarvan op de levende natuur.
- **Begrip van het Aardsysteem als complex dynamisch systeem**
De fysische, biologische en sociale processen op aarde worden een complex samenhangend systeem waar de mens onderdeel van is. Inzicht in hoe die samenhang werkt, tot welke dynamiek dat leidt, en onze rol in dat systeem is cruciaal als motief voor duurzaam handelen, en als kader om keuzes te maken. Dit systeem perspectief wordt wel benoemd in de bouwsteen "Systemen" maar nog nauwelijks uitgewerkt in inhoudelijke bouwstenen als Voedsel of Gezondheid
- **Maak meer gebruik van diverse bronnen:**
Bij leergebied Mens & Natuur is het wenselijk als men meer gaat inspelen op de verschillende bronnen van informatie over natuurbehoud en klimaatverandering.
- **Politieke correctheid:**
Het mag over het algemeen iets minder voorzichtig. De toon van de leergebieden is een beetje te politiek correct.

De docent centraal

- **Maakt het overzichtelijker voor de docent:**
Bij de docent speelt nu nog te veel; waar in het nieuwe curriculum hangt m'n vak uit? Het wordt omschreven met héél veel woorden. Er mist nu een makkelijk en eenvoudig overzicht, als een soort snelweg voor samenwerken tussen de leergebieden.
- **Autonomie docent:**
Als leraar is het heel prettig om zelf een beetje te kunnen puzzelen want daar komt de autonomie van docent bij kijken. Je gooit niet het lesprogramma om, maar je houdt de variatie en speelruimte er zelf in.
- **Nadere uitleg combinatie bouwstenen en samenhang leergebieden wel wenselijk:**
Geef wat vaker voorbeelden van hoe je die bouwstenen kunt combineren met elkaar. Dan creëer je een, 'oh natuurlijk kan dat, dat is logisch!', waarvan uit er daadwerkelijk kan worden gebouwd.
Suggestie: Wellicht kan het kaartspel dat is ontwikkeld door mens en natuur ook gebruikt worden om de samenhang tussen de verschillende leergebieden te laten zien?

- **Uitdagen:**

We dagen de kinderen nu te weinig uit. Als docent moet je de juiste vragen stellen; 'Leg eens uit, waarom denk je dat? Wat is nu eigenlijk links? Of rechts?'

Feedback per leergebied

Mens en Natuur

Algemene feedback Mens & Natuur

- Kaartenspel: als oefening deden we het kaartenspel dat bestaat uit bouwsteenkaarten: een oefening waarbij je met 4 soorten bouwstenen (concept, perspectief, denkwijze, werkwijze) onderwijs kunt vormen.
  - Feedback kaartenspel:
    - Dit 'combinatiespel' geeft de meerwaarde van de gekozen methodiek goed weer en werkt vak-integratie bevorderend. De mogelijkheden worden beter inzichtelijk, iets dat mist in de huidige beschrijving.
    - Fijn is dat bouwstenen uit de andere ontwikkelgebieden ingezet kunnen worden, wat pleit voor vakoverstijgend onderwijs.
  - Suggestie m.b.t. verbetering kaartenspel:
    - Voeg deze oefening met kaarten inclusief uitleg, voorbeelden en wellicht korte video, toe aan de beschrijving.
    - Uitgeverijen zullen anders moeten gaan werken en zullen meer moeten volgen i.p.v. leiden'.
- Als scheikunde wordt geïntroduceerd op de middelbare school kan men op een logische manier atomen en moleculen gaan behandelen, dan zijn de leerlingen er ook klaar voor. Anderzijds kan je bepaalde onderwerpen wel spelenderwijs en interactief introduceren middels bijv. de app TOOL vanuit wetenschapsknooppunt Wageningen, welke al vanaf groep 5 kan worden gebruikt.
- Geef wat meer voorbeelden van hoe de bouwstenen 'wetenschap' en 'onderzoek' toegepast kunnen worden op elkaar.
- De rol van de term 'intuïtie' mag groter.
- Kan 'het ervaren' ook vaker terugkomen in de bouwstenen?
- Maak de leerstof meer betekenisvol. Zie bijv. biomimicry systematiek met voorbeelden in de beschrijving.
- Bij gebruikte begrippen, zinsconstructies, stijl, hoeveelheid tekst, etc.: Maak beschrijvingen m.b.t. kennis van medische ontwikkelingen meer passend en logisch. Nu lijkt deze manier van beschrijven te hoog gegrepen voor PO, maar als je als ontwikkelaar meer uitleg geeft wordt duidelijk dat dit niet het geval is.
- Het zou wenselijk zijn als de begrippen aardsysteem, ecosystemen, perspectief en klimaatadaptatie beter worden geduid.
- Sterker naar voren laten komen dat 'ruimte' een wezenlijke bouwsteen is! Denkwijzen hier ook aan koppelen.

- Inleiding:
  - Geef meer duiding contextueel.
  - Werk meer met bullets, waardoor je de content kort geïsoleerd is beschreven. Dit is ook logisch als je combinaties wilt maken.

A. Feedback over het totaal aan bouwstenen van een leergebied

- De toevoeging van perspectieven is waardevol. Het samenstellen van een onderwijsprogramma met behulp van de vier invalshoeken en bijbehorende conceptkaarten is handig. Het verdient wel een meer duidelijke toelichting.
- Het vak Techniek is verspreid onder veel bouwstenen terug te vinden. Voor een docent Techniek is het wel makkelijker als dit meer geclusterd zou zijn. Ook is de inhoud zoals we die we nu kennen voor het vak techniek meer verschoven naar theoretische inhoud en de vakdomeinen natuurkunde en scheikunde. Praktische technische vaardigheden mogen er wat mij betreft meer uitspringen.
- De wereld wordt steeds complexer, de maatschappij verandert snel en samenwerking, partnerschap en collectieve wijsheid worden steeds meer belangrijk. Het zou daarom wenselijk zijn als het collectief werken aan oplossingen, collectieve wijsheid en je plek (talent) in de maatschappij kunnen nog meer worden benadrukt.

B. Feedback op individuele bouwstenen

Geen feedback

C. Feedback over formulering van de bouwstenen

- De formulering was goed maar sommige bouwstenen zijn wat multi-interpretabel, daarmee kan je meerdere kanten op.
- Het systeem/ de architectuur/ interface van de bouwstenen kan wel wat duidelijker. Bouwstenen niet met nummers kenmerken en dan 'doornummeren' bijv.
- De term 'vraagstukken' vinden we minder sterk dan de term 'pijlers'. Bij de term 'vraagstukken' krijg je teveel het idee dat duurzaamheid een vraagstuk is en dat erover gediscussieerd kan worden, waardoor je het begrip ontkracht i.p.v. dat je het versterkt. (Bouwsteen 1 en 2 voeg je samen en geeft het een nieuwe titel).

D. Aanbevelingen voor de bovenbouw

- We zien liever algehele eindtermen en niet eindtermen per vakgebied. Als je weer naar vakdiscipline neigt, dan verlies je juist de integrale mogelijkheden die de bouwstenen voor de onderbouw bieden. We realiseren wel dat dat een grote verandering in examinering en de structuur van onderwijs betekent. Bij het ontwikkelen van het curriculum voor de bovenbouw is het

wel van belang dat de eisen van de vervolgoopleidingen nadrukkelijk betrokken worden.

Mens en Maatschappij

Algemene feedback Mens & Maatschappij

- Hoewel de redentie van dit leergebied helder is, zien we graag meer verbinding met de SDG's terug.
- Hoe kwalificeer je opdrachten aan de hand de leergebieden, hoe geef je die vorm?
- De concepten 'people, planet profit' mogen er over het algemeen ook wat meer in worden verwerkt. Het is te weinig concreet vernoemd en we halen het te weinig uit de bouwstenen.
- De lesstof is nu zo'n enorme bulk aan informatie dat het wellicht te veel is in een keer. Ook is de link met wat je met deze informatie allemaal kunt doen vooralsnog ook niet duidelijk te leggen, waardoor het (nog) niet echt toekomstgericht overkomt.
- Duurzaamheid is HET onderwerp en moet er dus veel helderder in terug komen. Duurzaamheid staat bijvoorbeeld nog te los van de rest van de thema's zoals globalisering.
- Het begrip attitude c.q. houding zien we niet echt terugkomen in het document. Waar zijn de levensbeschouwelijke houdingen? Zingeving is belangrijk want dit leidt tot de vorming van een moreel kader bij de leerling ten opzichte van de maatschappelijke vorming.

A. Vragen over de grote opdrachten

- Verband en samenhang tussen de opdrachten is niet altijd even duidelijk, met name Grote Opdrachten 8 t/m 10. Door duurzaamheid als thema te zien lijkt het alweer een leerelement, in plaats van het verbindende kader waarin we ons bewust worden van de ontwikkelingen die op ons af komen en meewerken aan de wereldwijde doelen om door ons gedrag de wereld een betere plek te maken.
- Er missen een aantal termen (SDG's of People- Planet- Profit die helpen bij een meer holistische kijk en integrale aanpak. Dit is essentieel voor het plaatsen van de verschillende bouwstenen in een groter en richtinggevend kader. Daarbij zijn de SDG's richtinggevend, terwijl de trends en ontwikkelingen in onze ogen nog onvoldoende worden belicht en daarom te weinig toekomstgericht zijn.
- De wereld bezien vanuit een ecologische perspectief. Wij leven in een wereld waar wij onderdeel zijn van de natuur, dat mag meer benoemd worden in de opdrachten.
- Het niveau van de leerdoelen voor PO is wat te hoog. Het is belangrijk om dit realistisch in te schatten, anders kom je in het VO niet goed uit met de leerlingen.

B. Vragen over het raamwerk voor bouwstenen

- Met name het verband tussen kennis en vaardigheden is niet helder.
- Meer bouwstenen over duurzaamheid zijn noodzakelijk.

C. Vragen over individuele bouwstenen

- Wat ons betreft worden er geen bouwstenen geschrapd.
- Bij Grote Opdracht 1 plaats en ruimte: voeg toe 1.3 Economische Belangen. Hieronder kan bijvoorbeeld het verband gelegd worden tussen het veranderen van biotopen door economische belangen en de migratiestromen die daarvan het gevolg zijn.
- Bij 3: voeg een bouwsteen toe over circulariteit, waaronder ook aandacht voor *planetary boundaries*. TIP: 3.1 + 3.2 (keuzegedrag, produceren en organiseren) behouden en toevoeging 3.3 Circulaire economie.
- Bij 4: voeg hierbij ook andere vormen van welzijn zoals humaan en ecologisch welzijn. Behandel bijvoorbeeld een andere vorm van meten van welvaart (brede welvaart).
- 5.1 Waarden en idealen (Ethiek). Het individu staat hier centraal, alleen de 'eigen' waarden worden hierin verwerkt. Onderverdelen in:
  - Gemeenschappelijke waarden. Er is hiervoor te weinig aandacht, en toch leven we allemaal in een waardensysteem. Benoem dit en leer leerlingen om hierover te praten. Besteed daarbij ook aandacht aan de rol van communities, collectiviteiten en groepen. En verder: wat zijn de gevolgen van het neoliberalisme, momenteel het vigerende leef-model, met de vanzelfsprekendheid van consumentisme en individualisme.
  - Individuele waarden: hoe vrij ben je in het bepalen van jouw waarden en normen?
  - Zingeving/ levensbeschouwing. Duurzaamheid is meer dan een attitude, maar vraagt ook een moreel kader.
- 9.1 duurzame ontwikkeling
  - Ecologische consequenties toevoegen.
  - MM08 (relevantie)- en ecologische vraagstukken → toevoegen aan het stukje
  - Expliciet maken van de Sustainable Development Goals. Bewustzijn over wat het betekent voor onze samenleving. De sociale kant mist hierin.
  - Spreken over de behoeftes van mensen en dan kom je aan specifieke behoefte en dan heb je het meer over het sociale domein (human capital). Geef een overzicht van de verschillende 'kapitalen' zoals die bij integrated reporting gebruikt worden.

- 10.1 Technologie
  - MM10B1: Technologie is vaak bedacht als oplossing op het gebied van veiligheid, welvaart en duurzaamheid (duurzaamheid in deze tekst toevoegen).
- 11.4: voeg toe 'denken in samenhang'
  - Er moet niet worden alleen worden ingericht op vervuiling (negatieve effecten) in onderbouw maar juist meer op de betrokkenheid van de leerlingen inspelen voor de lange termijn.
  - Welke vaardigheden zijn nou nodig om integraal te handelen. Veel meer gaan kijken wat is nu eigenlijk duurzame ontwikkeling en welk gedrag en handelingsperspectief horen daarbij?
  - We leren in de delen en je wil eigenlijk leren uit gehelen.

D. Vragen over het totaal aan bouwstenen van het leergebied

Geen feedback.

E. Vragen over aanbevelingen

Geen feedback.

Burgerschap

Algemene feedback burgerschap

- Het is goed dat duurzaamheid wordt aangehaald in de inleiding als een belangrijk maatschappelijk vraagstuk. Duurzaamheid wordt nu echter wel als een losstaand thema behandeld (GO 8). Wij zouden graag zien dat het beter wordt geïntegreerd binnen andere grote opdrachten.
- Dit geldt ook voor de verschillende werk- en denkwijzen. Positief dat duurzaamheid wordt meegenomen in conflict oplossende situaties, maatschappelijke vraagstukken, etc. Daarnaast kunnen andere werk- en denkwijzen zoals waarheidszin, empathie en moreel denken en handelen goed worden toegepast op natuur- en duurzaamheidsvraagstukken.
- Leerlingen kunnen nog meer worden uitgenodigd om hun eigen rol binnen de geleerde context te beschouwen. Zelfbeeld, zelfkennis, meningsvorming en het plaatsen van eigen ervaringen binnen het grotere plaatje. Dit is onderliggend zijn aan de drie basiswaarden: vrijheid, gelijkheid en solidariteit.
- Het leergebied wordt in zijn geheel erg mens-centraal benaderd. Wat betreft duurzaamheid is het belangrijk om leerlingen ook bio-centrisch te leren denken en rekening te leren houden met ander niet-menselijk leven. Hieronder een aantal suggesties voor specifieke aanpassingen:
- H3: 'Een belangrijk, zo niet het belangrijkste aspect van burgerschap bestaat uit vaardigheden, namelijk de vaardigheden om met elkaar gestalte te geven aan een democratische cultuur in een diverse samenleving, waarin de ander als gelijkwaardige wordt herkend en erkend'. Dit kan worden uitgebreid met 'en inzicht wordt gegeven in de rol van de mensheid in relatie tot andere levende wezens en de natuur op onze aarde'
  -
  - GO 8: 'Ontwikkeling die aansluit op de behoeften van het heden, zonder het vermogen van toekomstige generaties om in hun behoeften te voorzien in gevaar te brengen'. Dit is een veelgebruikte definitie waar we zeker achter staan. Alleen sluit het vooral aan bij de behoeften aan duurzaamheid ten behoeve van de mens. Het geeft ook niet aan dat de innerlijke houding t.o.v. de natuur wordt bekeken, de paradigmaverschuiving waar we zo naar verlangen en die zo noodzakelijk is. Een paradigmaverandering is per definitie iets wat bij burgerschap kan worden besproken. Stel de leerlingen eens de vraag: wat zijn de rechten van de natuur?
  - GO 6: "Leerlingen ontwikkelen zich tot actieve burgers die verantwoordelijkheid nemen voor hun sociale omgeving." Alleen hun sociale omgeving? Waarom niet ook hun natuurlijke omgeving. Voorstel: ...hun sociale EN NATUURLIJKE omgeving. "Ze oefenen

invloed uit, komen op voor de rechten van de mens en het kind en dragen bij aan inclusie en rechtvaardigheid." Weer de mens en het kind. Waarom niet de dieren, de planten en al het andere wat leeft?

- Bouwsteen BU01A - fase 1: 'Onderbouwleerlingen ervaren dat er in de omgang tussen mensen, regels en afspraken bestaan over hoe met elkaar en elkaars spullen om te gaan'. Belangrijk om ook na te denken over hoe we met de 'spullen van de natuur' omgaan? Van wie is de natuur eigenlijk en hoe ga je daar mee om? Bij vrijheid en gelijkheid moeten eigenlijk aandacht worden besteed aan de rechten van niet-menselijk leven en de natuur als geheel worden meegenomen.
- Bouwsteen BU08A - Fase 4: Aanbevelingen VO bovenbouw. Suggestie: stel rechten van de natuur centraal; van wie is de aarde? Van wie is de natuur?

A. Burgerschapsvormende denk- en werkwijzen

- Handelingsperspectief en handelingsvermogen worden door elkaar gebruikt, maar verschillen wel degelijk van elkaar. Kies de juiste term, afhankelijk van wat er precies wordt bedoeld.
- Het gaat bij onderzoeken niet zozeer om wetenschappelijke onderzoeksvaardigheden maar meer om nieuwsgierigheid, kritisch denken en probleemoplossend vermogen. Misschien is de term onderzoeken dan niet de juiste.
- Het verschil tussen empathie 1 en empathie 2 is niet duidelijk genoeg. Voorstel is om empathie 1 op empathie te houden en empathie 2 te veranderen naar meervoudig kijken en/of netwerk-denken (oorzaken en gevolgen, optellende/verbonden/tegenstrijdige effecten, verschillende belangen vanuit verschillende perspectieven, etc.)
- Er is gekozen voor solidariteit als kernwaarde. Er kan als tegenhanger nog dieper in worden gegaan op identiteit en autonomie (eigen mening en visievorming). Dit kan toegevoegd worden als kernwaarde, of anders moet er goed worden omschreven wat de definitie van solidariteit precies is en de argumentatie om hiervoor.
- Zit de vaardigheid argumenteren voldoende verwerkt in communicatie? Anderen proberen te overtuigen staat erin, maar overtuigen is niet altijd het doel van argumenteren. Dit gaat ook over beraad, betoog, beschouwing, etc. Het lijkt ons goed om argumenteren hier specifiek te noemen.
- Digitaal samenleven en technologisch burgerschap: hierin zit veel overlap in de grote opdrachten, maar in de bouwstenen is het onderscheid veel duidelijker. Ook in de grote opdrachten goed onderscheid maken dus.

B. Formulering

- Goed dat er veel ruimte is voor scholen en docenten om aan te sluiten bij de belevingswereld van kinderen in diverse sociaal maatschappelijke achtergronden en milieus. Dat is essentieel bij dit leergebied.
- Grote opdracht 7: 'Denk daarbij aan de ongelijke toegang tot (digitale) aan technologie, of aan de bewuste beïnvloeding van opvattingen van mediagebruikers.' Toevoegen: of aan de enorme schade aan het milieu die de productie, het gebruik en al deze apparaten tot gevolg hebben.

C. Opbouw en lopende leerlijn

- In de visie heerst een sterke focus op de Nederlandse democratische rechtsstaat. Burgerschap gaat verder dan dat, je bent immers niet alleen een burger van de Nederland, maar ook van Europa en de Wereld. Daar verhoud je je dus ook toe.
- Hoe zit het met de rechten van niet-menselijk leven? Zo zijn maatschappelijke discussies over de rechten van dieren en zijn er bewegingen die pleiten voor het strafbaar maken van ecocide door het internationaal strafhof. Het zou goed zijn om burgerschap breder te trekken dan rechten van jezelf en andere mensen, door ook de rechten van ander menselijk leven in de klas te bespreken.
- Niet alleen verplaatsen in, maar ook verhouden tot. Het is niet alleen belangrijk om je in te leven in burgers aan de andere kant van de wereld, maar ook om te begrijpen hoe jouw leven van invloed is op die van hen.
- Er zou een duidelijker onderscheid gemaakt kunnen worden tussen vraagstukken die gaan over individuele keuzes wat betreft de eigen levensstijl en vraagstukken die te maken hebben met publieke zaken. De vraag is of vraagstukken die te maken hebben met publieke zaken belangrijker zijn voor burgerschapsvorming of dat het ook gaat om persoonlijke ontwikkeling. Gaat burgerschapsvorming om zowel samen beslissingen nemen en deelnemen aan/vormen van de samenleving als individuele leefstijlkeuzes? Of zou burgerschapsvorming zich moeten focussen op die vraagstukken die te maken hebben met publieke zaken en behoren individuele leefstijlkeuzes tot het gebied van de ouders?

D. Samenhang

- De samenhang met andere leergebieden kan nog veel sterker. De tabel is een goede start maar is nog niet compleet. Hier ligt specifiek voor burgerschap een belangrijke taak, omdat het raakvlak heeft met alle andere leergebieden. Denk hierbij aan een overzicht van hoe de drie leergebied-overstijgende thema's in de verschillende leergebieden terugkomen.

- Ook de samenhang tussen de BDW en de grote opdrachten binnen het leergebied kan duidelijker worden geformuleerd en bij voorkeur gevisualiseerd.
- Verder zou er selectiever aan geschaafd kunnen worden aan het totaalproduct. Het is nu erg veel: 10 grote opdrachten en 9 BDW. Denk bijvoorbeeld aan het samenvoegen van een aantal grote opdrachten, of anders beter de verbanden aangeven.
  - Vrijheid en gelijkheid, (5) diversiteit en (6) solidariteit. Hierdoor kan ook duidelijker aandacht zijn voor “mogelijke spanning tussen deze basiswaarden” en is er minder overlap tussen de grote opdrachten.
  - (10) technologisch burgerschap zou ook verweven kunnen worden in de grote opdrachten (7) digitaal samenleven, (8) duurzaamheid en (9) globalisering. Deze laatste drie grote opdrachten kunnen niet aan bod komen zónder aandacht te hebben voor technologische ontwikkelingen.
  - (2) macht en inspraak en (3) democratische cultuur. Juist tijdens het opdoen van ervaringen binnen de democratische cultuur kunnen kwesties van macht en inspraak aan bod komen.

E. Aanbevelingen bovenbouw

Geen feedback

Conclusie en algemeen advies

- De overstijgende thema's die bij meerdere ontwikkelteams terugkomen worden als zeer positief ervaren. Er is een goede stap gezet in het meer integraal maken van het curriculum. Wel kunnen de onderlinge relaties tussen de leergebieden nog wel veel beter inzichtelijk voor de docenten ("snelweg" voor vakoverstijgende samenwerking faciliteren).
- Duurzaamheid staat vaak omschreven als een aparte grote opdracht, met als risico dat het als losstaand onderwerp wordt behandeld. Het zou echter beter zijn als het meer gerelateerd zou worden aan de diversiteit aan onderwerpen waar het zo sterk aan is gerelateerd. Bovendien is het gezien de complexiteit van duurzaamheidsvraagstukken belangrijk dat het vakoverstijgend wordt behandeld.
- Bij het omschrijven van kennis en vaardigheden mist attitude, houding, interesse en motivatie. Leerlingen moeten niet alleen kennis en kunde opdoen, maar ook gemotiveerd zijn om een bijdrage te leveren aan positieve verandering. Het gaat om weten, kunnen en willen! Een eventuele adaptatie van een interne houding en is noodzakelijk voor de gewenste paradigmaverschuiving wat betreft duurzame ontwikkeling. Als het gaat om houdingen pleiten we dus niet voor vorming, maar wel voor inspiratie, motivatie en waarde-communicatie, waarbij de autonomie van de leerling centraal blijft staan.
- Voor meerdere leergebieden geldt dat de oriëntatie erg mens-centraal is. Wij zouden graag zien dat het op verschillende plekken vanuit een meer bio-centrisch perspectief wordt beschreven.
- Het curriculum moet niet alleen bestendig zijn voor de huidige maatschappelijke uitdagingen, maar ook voor die van de toekomst. Hiervoor is het belangrijk om het curriculum te blijven actualiseren en leerlingen toe te rusten om positief te handelen in nieuwe en onbekende situaties.
- Het is van groot belang dat we het onderwijs op een positieve manier ondersteunen met de overgang naar het nieuwe curriculum. Het wordt natuurlijk alleen een succes als docenten het zich eigen willen en gaan maken.